

1992-Cİ İLİN MAY AYINDA ŞUŞA NECƏ İŞĞAL OLUNDU?

Əzizağa Qəni-zadə
SQ Hərbi Akademiyası
yupiter57@mail.ru

Açar sözlər: Müstəqillik, ictimai-siyasi vəziyyət, Şuşa əməliyyatı, Şuşa özünümüdafiə batalyonu, əks-hücum, müdafiə, qəhrəmanlıq

Məqalədə Azərbaycanın unikal mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şuşa şəhərinin 1992-ci il aprel-may aylarında erməni hərbi birləşmələri tərəfindən hücumla məruz qalması və işğalı, bu zaman ordumuzun döyüş əməliyyatlarında göstərdiyi qəhrəmanlıqlar mötəbər mənbə və ədəbiyyatlar vasitəsi ilə tədqiq olunmuşdur.

Ermənilərin “Dağlarda toy” adlandırdıqları Şuşa üzərinə hücum əməliyyatının qarşısının alınması üçün Milli ordunun əsgər və zabidləri, həmçinin könüllülər bu şəhərin əldə saxlanılması uğrunda vuruşmuş və misli görünməmiş qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirmişdilər.

Düşmənin çoxsaylı üstün qüvvələri Canhəsən-Kosalar, Xankəndi-Şuşa, Şuşakənd-Şuşa, Daşaltı-Şuşa və Daşaltı-Zaraslı istiqamətlərindəki hücumları ard-arda dəf edilmiş, aramsız cərəyan edən bu döyüşlərdə döyüşçülərimiz xüsusi rəşadət sərgiləmişdilər. Ordumuz tərəfindən yenidən qruplaşma keçirib, iki istiqamətdən əks həmlə edilmişdir. Manevr edib yeni hüduddə müdafiə təşkil etdilmiş və döyüşün gedişində düşməyə aviasiya zərbələri endirilmişdir. Bundan başqa bütün istiqamətlərdə düşmənin çoxsaylı üstün qüvvələri geri oturdulmuşdur. Ancaq vəd edilmiş köməyin Şuşaya vaxtında gəlməməsi və tükənmiş qüvvələr ilə müdafiənin effektiv təşkilinin mümkünəz olması 09 may 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin işğalı ilə nəticələnmişdir.

КАК БЫЛ ОККУПИРОВАН ГОРОД ШУША В МАЕ 1992 ГОДА?

Азизага Гани-заде

Ключевые слова: независимость, общественно-политическая ситуация, операция Шуша, батальон самообороны Шуша, контрнаступление, оборона, героизм

В статье на основе достоверных источников и литературы рассматривается нападение и оккупация Шуши, одного из уникальных культурных центров Азербайджана, армянскими воинскими частями в

апреле-мая 1992 года, героизм, проявленный нашей армией в ходе боевых действий.

Для предотвращения наступательной операции на Шушу, которую армяне называли “Свадьбой в горах”, солдаты и офицеры Национальной армии, а также добровольцы доблестно сражались и проявили беспримерный героизм.

Атаки многочисленных превосходящих сил противника в направлениях Джанхасан-Косалар, Ханкенди-Шуша, Шушакенд-Шуша, Дашалты-Шуша и Дашалты-Зарыслы были отбиты, в этих боях были задействованы все силы резерва. Нашей армией была проведена перегруппировка и нанесен контрудар в двух направлениях. В ходе маневров была организована оборона на новом рубеже и нанесены авиаудары по противнику. Кроме того, на всех направлениях были отбиты атаки многочисленных превосходящих сил противника. Однако несвоевременное прибытие обещанной помощи в Шушу и невозможность эффективной организации обороны истощенными силами привели к оккупации города Шуша 09 мая 1992 года.

HOW THE CITY OF SHUSHA WAS OCCUPIED IN MAY 1992 ?

Azizaga Gani-zade

Keywords: *independence, socio-political situation, operation Shusha, self-defense battalion Shusha, counteroffensive, defense, heroism*

Based on reliable sources and literature, the article examines the attack and occupation of Shusha, one of the unique cultural centers of Azerbaijan, by Armenian military units in April-May 1992, the heroism shown by our army during the hostilities.

Soldiers and officers of the National Army, as well as volunteers, fought valiantly and showed unparalleled heroism to prevent the offensive operation on Shusha, which the Armenians called the “Wedding in the Mountains”.

The attacks of numerous superior enemy forces in the directions of Jankhasan-Kosalar, Khankendi-Shusha, Shushakend-Shusha, Dashalty-Shusha and Dashalty-Zarysly were repulsed all the forces of the reserve were involved in these battles. Our army regrouped and launched a counterattack in two directions. During the maneuvers, defense was organized at a new line and air strikes were carried out against the enemy. In addition, attacks by numerous superior enemy forces were repulsed in all directions. However, the untimely arrival of the promised aid to Shusha and the impossibility of effective organization of defense by exhausted forces led to the occupation of the city of Shusha on May 09, 1992.

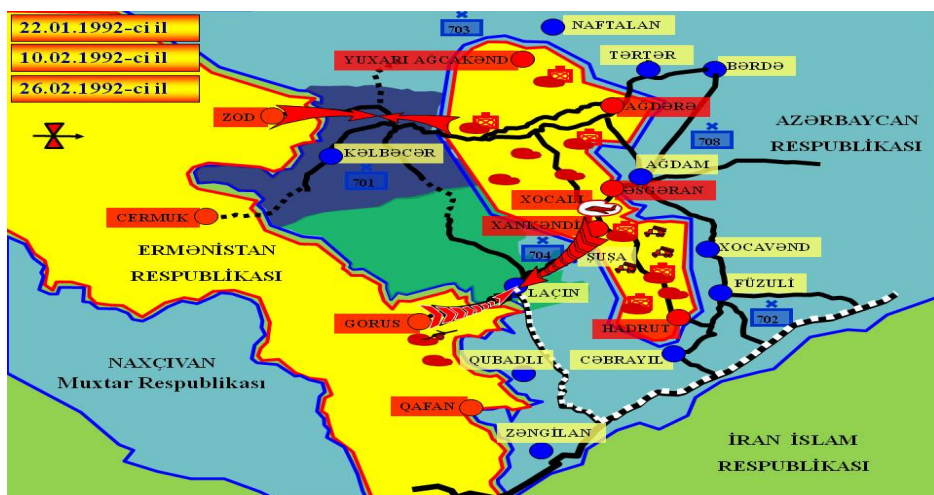
Giriş

1991-ci ildə öz tarixi müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanı Respublikasını öz nüfuz dairəsində saxlamaq istəyən təcavüzkar qüvvələr ölkəmizdə müstəqilliyin ilk illərində yaranmış itimai-iqtisadi, siyasi böhrandan istifadə edərək məkirli siyasətini həyata keçirməyə müvəffəq olmuş, Qarabağda Azərbaycan və Ermənistan arasında milli münəqişə ocağı alovlandırmış, iki xalq arasında qanlı mübarizə genişlənərək erməni silahlı birləşmələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı qanlı terror hadisələri törədilmişdir. Baş vermiş bu qanlı olaylar nəticədə Qarabağ münəqişəsinin müharibəyə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, Fasilələrlə 28 il davam edən birinci Qarabağ müharibəsində torpaqlarımızın 20 faizi Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən ələ keçirilmiş, 20 mindən çox övladı isə hərbi əməliyyatlar zamanı qəhrəmancasına şəhid oldu. Qeyd edək ki, 1988-1994-cü illərdə Ermənistan silahlı birləşmələri Azərbaycanda xalqımıza qarşı bir sıra qanlı faciələr törətmişdir ki, bunlardan biri də Şuşanın işğalı idi.

1992-ci il mayın 8-nə keçən gecə erməni hərbi birləşmələri Şuşa şəhərinin işğalı ilə bağlı əməliyyat həyata keçirmişdilər. Şuşa üzərinə hücum əməliyyatının məxfi adını isə ermənilər «dağlarda toy» adlandırırdılar.

1992 ci ilin fevral ayında Xocalı aeroportunun ələ keçirilməsi ilə əldə edilmiş hava dəhlizi ermənilərin geniş miqyaslı və uzun müddətli hərbi əməliyyatlar aparmasına imkan vermirdi. Odur ki, düşmən Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi və quru yol kommunikasiyasının əldə edilməsi üçün həm daxildən, həm də Ermənistan istiqamətindən endirilə biləcək zərbə planlarını işləyib hazırlayır.

Birinci istiqamət Kəlbəcər rayonu ərazisindən keçən Ağdərə-Kəlbəcər-Zod avtomagis-tralının ələ keçirilməsi ilə bağlı idisə, ikinci istiqaməti Şuşa və Laçın şəhərlərindən keçən Xankəndi-Şuşa-Laçın-Gorus avtomagistralının ələ keçirilməsinə hesablanmışdır. Və bu istiqamətlərdən ən əlverişlisi Şuşa, Laçın şəhərlərindən keçən, o cümlədən ərazi, iqlim, hərbi, iqtisadi, habelə siyasi tələbləri tam təmin edən Xankəndi-Gorus avtomagistralı idi [20, s.148-150].

Xəritə 1

Erməni mənbələrinin məlumatlarına əsasən həmin dövrdə Dağlıq Qarabağda qondarma rejimin rəhbərliyi altında 1992-ci ilin yanvar ayında Robert Kocaryanın rəhbərliyi altında yaradılmış ümumi sayı 1000 nəfər olan “Qarabağ Müdafiə Ordusu”, Ermənistan könüllülərin-dən ibarət, *hərəsində azı 50-dən 700-ə kimi döyüşçü olan “Daşnaksütün” “Muş”, NART, “Adana”, “Ayat”, “Tiqran-Mes”, “Susuns David”, “Parapas martikner”, “Arabo”, “Veretarnuer”, “Razdan” və “Malatiya-Serbatiya”* kimi ümumi sayları 6000 nəfər olan 12 *hərbi dəstə (Ermənistan dövləti tərəfindən yaradılan terror qrupları Ə.Qəni-zadə)*, həmçinin Erməni ekspedisiya korpusunun tərkibində ümumi sayları 10.000 qədər olan döyüşçü, 25-Tank, 90-PDM, 38-ZTR, 45-Artilleriya-miniatan sistemləri olmaqla 6 motoatıcı alay, 1 əlahiddə tank taboru, 1 əlahiddə motoatıcı tabor, 1 reaktiv artilleriya “QRAD” divizionu, 1 lüləli artilleriya divizionu, 1 kəşfiyyat bölüyü, 1 kəşfiyyat diversiya bölüyü, 1 radio kəşfiyyat bölüyü və 7 əlahiddə bölük fəaliyyət göstərirdi [21]. Bundan başqa Ermənistan Respublikasının-dakı DİN alayının 2700 döyüşçüsü də (1992-ci ildən MN tərkibinə verilib) Qarabağda cərəyan edən hadisələr kontekstində səfərbər edilmişdilər.

Bir digər mənbənin verdiyi məlumata əsasən isə erməni könüllülərinin ümumi sayı 15.000 döyüşçüdən çox idi və bu qüvələrin sərəncamında 30-dan çox zirehli texnika, həmçinin 12 helikopter olmuşdu [21].

Qeyd edək ki, Ermənistan ərazisində olan hərbi birləşmələr və bölmələr də Ermənistan-Azərbaycan sərhəddi boyu pozuculuq fəaliyyəti göstərərək, tez-tez Qarabağa gizli dağ və hava yolları ilə daxil olmaqla praktiki döyüş təcrübələrini təkmilləşdirirdilər.

Xocalı faciəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının vahid komandanlığa tabe edilmiş, geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar apara biləcək, iri hərbi birləşmələri olan nizami ordusunun yaradılmasına kəskin ehtiyacı yaranmışdı.

Mart ayının 9-dan 15-ə qədər ilk 5 əlahiddə briqadanın yaranması haqqında Müdafiə Nazirinin əmri imzalandı. Və

-701 sayılı Briqada, komandiri polkovnik Zaur Rzayev - Kəlbəcər;

-702 sayılı Briqada, komandiri polkovnik İsa Qasimov - Füzuli;

-703 sayılı Briqada, komandiri polkovnik-leytenant Nəcməddin Sadıqov

- Goranboy;

-704 sayılı Briqada, komandiri polkovnik-leytenant Elbrus Orucov – Şuşa;

-708 sayılı Briqada, komandiri polkovnik-leytenant Elxan Orucov - Ağdam bölgələrinə göndərildilər.

Hansı ki, bu briqadalar 1 ay ərzində təşkilatlanma, uzlaşma tədbirləri icra edərək, yer-ləşdikləri bölgələrdə pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərən özünümüdafiə bölmələrini vahid komandanlıq altında birləşdirərək təşkilatlanmalı, o cümlədən ehtimal olunan düşmən hücumlarını dəf edib, Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək tapşırıqları ilə vəzifələndirilmişdilər [10;18].

Şuşaya təyin olunan 704 briqadanın tərkibində 4-tank, 9-PDM, 2-BTR, 2-BRDM, 2-YARS, altı KC-19 dolu dağıdan top, iki 100 mm hərbi təyinatlı top, iyirmi BM 82 mm minantan, altı 20 mm zenit topu, bir 30 mm zenit topu, altı AQS-17 avtomatik qumbara atan, beş “Strela” DZRK, ümumi sayı təqribən 2000 nəfərə qədər olmaqla, Qaragaf, Kosalar, Kərkicahan özünü müdafiə bölükləri, Şuşa şəhər özünü müdafiə taboru, Yevlax və Mingəçevir könüllü bölükləri, AXC bölüyü, «Azərbaycan Qarabağı» könüllü dəstəsi, 777 sayılı xüsusi təyinatlı tabor, Avtomobil bölüyü, tank bölüyü, Artilleriya divizionu və Daxili İşlər Nazirliyinin Post Patrul Xidməti bölüyü yer almaqda idi [10;18].

Azərbaycandakı daxili çəkişmələrdən istifadə edən düşmən, Ermənistan Respublikası ilə quru əlaqəsinin qurulması və Şuşa-Laçın yolunun əldə edilməsi məqsədi ilə 1992-ci mart ayının əvvəllərindən etibarən əməliyyat planı hazırlamağa başlayır [20, s.148-150]. Və çox qısa bir zamanda Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah Rəisi general-leytenant Qurgen Dəlibaltayanın rəhbərliyi ilə qondarma “Qarabağ Erməni Ordusu”-nün Qərargah Rəisi polkovnik Arkadiy Ter-Tadovasyan tərəfindən hazırlanmış əməliyyat planı Ermənistan Respublikasının Müdafiə naziri Vazgen Manukyan tərəfindən təsdiqlənir. Və əməliyyatın keçirilməsi məqsədi ilə iki ay davam etmiş hazırlıqlar aparılmağa başlanılır [22].

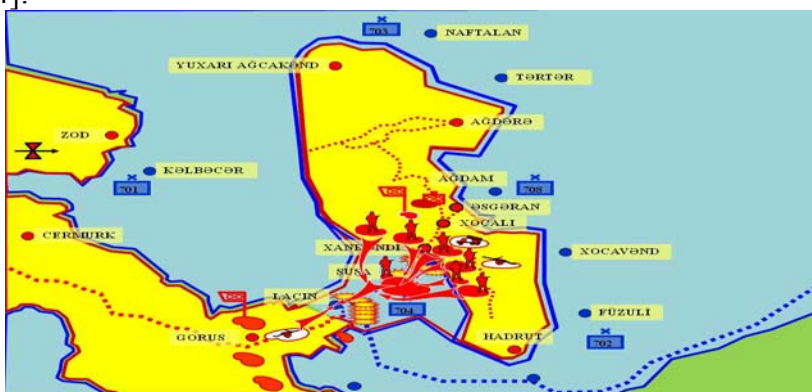
Xocalı aeroportuna demək olar ki, hər gün Mİ-8 vertolyotları və Yak-40, An-22 təyyarələri ilə Ermənistandan 4-6 reys həyata keçirməklə silah, mərmir və raketlər, yanacaq, digər döyüş və döyüş təminatı vasitələri, o cümlədən canlı qüvvə daşıyırdı [22].

Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahı və separatçı “Dağlıq Qarabağın” qondarma özünümüdafiə qüvvələrinin qərargahı tərəfindən hazırlanmış və Ermənistan Respublikası Müdafiə naziri tərəfindən

təstiqələnmiş əməliyyat planına əsasən silahlı bölmələr Qarabağın bütün ərazisindən Xocalı-Laçın istiqamətində səkkiz toplanma rayonuna toplanmalı, altı rayonda hücum, iki rayonda artilleriya atəş mövqelərini tutaraq artilleriya hazırlığından sonra gecə qaranlığında hücumla keçməli idi. Əməliyyata əsasən Şuşikənddən YARS, Daşaltı kəndindən isə lüləli artilleriyadan istifadə etməklə Şuşa şəhəri şiddətli atəşə tutulduqdan sonra Xankəndi-Şuşa, Şuşikənd-Şuşa, Canhəsən-Kosalar-Şuşa və Daşaltı-Lisoqor (Turşsu aşırımı) istiqamətlərindən dörd, Daşaltı-Şuşa, Kərkicahan-Heyvalı istiqamətlərindən isə iki köməkçi hücum planlaşdırılırdı [13].

Ermənilərin, birinci və ikinci cinahlarla irəliləyən qoşun hissələrinin döyüş tapşırığı, Şuşaya istiqamətlənən yollardakı azərbaycanlıların bütün atəş nöqtələrini susduraraq qala divarlarına yaxınlaşmaq, üçüncü cinahın döyüşçülərinin tapşırığı isə Şuşa-Laçın yolunu atəş altında saxlayaraq Şuşanı mühasirəyə salmaqla, Laçın-Qubadlı istiqamətindən Şuşaya köməyə gələn azərbaycanlı döyüşçülərin hərəkətinə mane olmaq, həmçinin Zarıslı kəndini işğal edərək orada möhkəmlənmək və bununla da Laçınla Şuşanın əlaqəsini tamamilən kəsməkdən ibarət idi [19; 6,s.34].

Canhəsən-Kosalar istiqamətindəki döyüşçülərə çoxlu sayda aldadıcı manevrlər etmək, azərbaycanlı döyüşçülərin diqqətini bu manevrlərə cəlb etmək tapşırığı verilmişdi. Və məhz bundan sonra süni yaradılmış vəziyyətdən istifadə edərək Şuşanın mühasirəsini getdikcə daraltmaq və onu təslim etmək olardı. [19; 6, s.34].

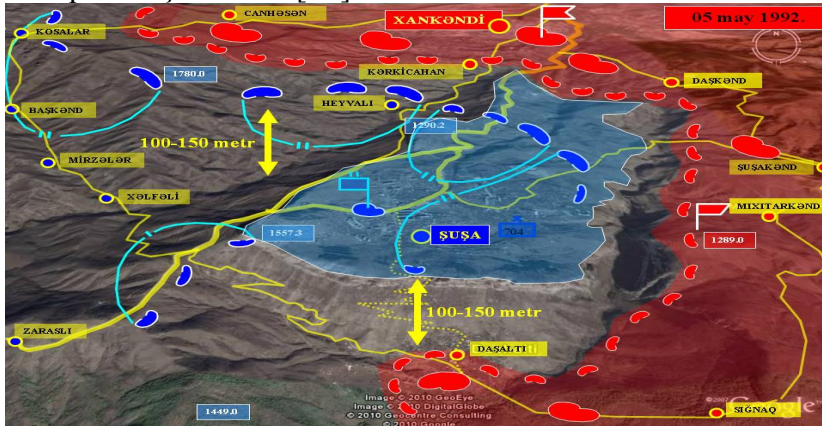
Xəritə 2

Planlaşdırılan bu hücumda o da nəzərdə tutulmuşdu ki, Ermənistan Respublikası ordusunun (əslində Ermənistanda yerləşən Rusiya ordusuna məxsus hərbi vertolyotlar idi- Ə.Qənizadə) dörd Mİ-24 zərbə vertolyotu Şuşanın müəyyən vacib müdafiə xəttlərinə raket-bomba zərbələri endirdiyi halda, dörd Mİ-8 vertolyotu da Şuşa müdafiəçilərinə arxadan zərbə endirmək məqsədi ilə Heyvalı-Şuşa yoluna desant düşürməli idi [22].

Ermənistanın Gorus rayonundan isə Ermənistan ordusunun “DNEPR” artilleriya qrupu tərəfindən Şuşaya gələ biləcək köməyin qarşısını almaq

məqsədi ilə Laçın şəhəri və Laçın-Qubadlı yolu mütəmadi olaraq atəşə məruz qoymalı idi [22].

Şuşa şəhəri ələ keçirildikdən sonra isə şəhərə daxil olan hərbi birliklər Laçın istiqamətində irəliləyərək Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri ilə Laçında birləşməli idi. Hücum cəbhəsi 35 km, Laçın istiqamətində dərinlik isə 12 km-ə qədər təşkil edirdi [13].

Xəritə 3

25 aprel 1992-ci il tarixindən Keçirilmiş təcili tədbirlər nəticəsində Şuşada olan Qaragaf, Kosalar və Kərkicahan kənd özünümüdafiə bölükləri, Şuşa şəhər özünümüdafiə taboru, Yevlax, Mingəçevir şəhəri könüllü bolükləri, AXC bölüyü, «Azərbaycan Qarabağı» könüllü dəstəsi, 777 saylı xüsusi təyinatlı tabor, Avtomobil bölüyü, tank bölüyü, Artilleriya divizion, habelə Daxili İşlər Nazirliyinin Post Patrul Xidməti Blölyüyü formal olaraq vahid komandanlıq altına alındı. Və komandanlıq mövcud qüvvələri müdafiə xətti, müdafiə rayonları və dayaq məntəqələrinə bölərək, Şuşanın müdafiəsi planını hazırladı. Müdafiə cəbhəsi 35 kilometr, müdafiə dərinliyi isə 5 kilometr idi [10].

Artıq aprel ayının 27-dən başlayaraq ermənilərin tədrici şəkildə də olsa Şuşa üzərinə hücumları başlamışdı.

Şuşa istiqamətində bütün cəbhə boyu ermənilər imkanlarını səfərbər edərək, üstünlüyü ələ almağa və aldadıcı manevrlərlə Şuşa şəhərinin mühasirəsini daraltmağa çalışırdılar.

05 may 1992-ci tarixində erməni hərbi birləşmələri yenidən qruplaşma həyata keçirərək Şuşa şəhəri ətrafında altı istiqamətdən hücum qrupları yaratmağa başladılar [14] Ancaq 704 Briqada komandiri düşmənin niyyətini başa düşərək, bu səbəbdən ehtiyatın bir hissəsini, uzaq sol cinahı möhkəmləndirmək məqsədi ilə Canhəsən-Kosalar istiqamətindəki mövqelərə çəkir.

Hücum, Ermənistan Respublikasının müdafiə nazirliyi ilə qarşılıqlı əlaqə şəklində Xankəndində yerləşən separatçı “Dağlıq Qarabağın” Müdafiə Komitəsinin qərargahı tərəfindən, döyüşü idarəetməsi isə 1289.0 yüksəkliyində yerləşən komanda məntəqəsindən həyata keçirilirdi [14].

Qeyd edək ki, Şuşanın işğalını müşahidə etmək üçün may ayının 6-da bütün erməni komandanlığı, onların xarici qonaqları və jurnalistlər dəniz səviyyəsindən 1287,0 m şimal yüksəkliyində yerləşən Şuşakəndə toplaşmışdılar. Bu sırada Qarabağ cəbhəsinin komandanı Arkadi Ter-Tadevosyan, Ermənistanın müdafiə naziri Vazgen Sərkisyan, general Qurqen Dalibaltayan, Ermənistanın hərbi qərəargah rəisi Feliks Qozoryan, Robert Koçaryan, Serj Sərkisyan, Leonid Martirosyan, Oleq Eseyan, Zori Balayan, Andrey Saxarovun ögey oğlu Aleksey Semenov, Elena Bonner, Baronessa Koks, eləcə də “Ümumdünya xristian həmrəyliyi” və “Daşnaksütun” terror təşkilatının rəhbərləri var idi [19; 6, s.34].

Zori Balayan Şuşaya ediləcək hücumla bağlı yazırdı: “Saat 18.00, 07.05.1992-ci ilin axşamı: Gecə saat 24-də “Şuşa əməliyyatı”-nı idarə etmək üçün general Dalibaltayan, polkov-nik Ter-Tadovasyan və onlar ilə birlikdə komanda məntəqəsinə yollanacaq hərbi və mülkü heyət, Xankəndi şəhər partiya komitəsinin binasında yerləşən “Dağlıq Qarabağ Respublikası” özünümüdafiə qüvvələrinin qərargahının həyətində düzüldülər. “Arsax” kilsəsinin keşişi Parqev Martirosyan mərasim geyimində önə çıxıb, onlara təntənəli surətdə xeyir-dua verdikdən sonra şəkil çəkdirdilər və mütləq qələbə ilə geri dönəcəklərinə and içdilər”.

Düşmənin ilk hücumu 07 may tarixində, saat 24.00-da Canhəsən-Kosalar istiqamətində oldu. Yura Ovanesyan, Canhəsən istiqamətindəki Azərbaycan mövqelərinə sarsıdıcı zərbələr endirərək, döyüş mövqeyini Şuşa şəhərinə doğru dəyişir. Canhəsən-Kosalar istiqamətində başlatılan döyüşün davam etdirilməsi isə 26-cı bölməyə həvalə edilir. Burada erməni ordusunun əsas məqsədi Azərbaycan döyüşçülərinin diqqətini Canhəsən-Kosalar istiqamətinə cəlb etməklə Şuşa şəhərini tamamilən mühasirəyə salmaq idi [7; 19; 17]. Lakin, taktiki cəhətdən düzgün planlaşdırılmış müdafiə döyüşləri nəticəsində bu hücum dəf edildi. Ciddi itkilərə məruz qalan düşmən, çatdığı xəttə möhkəmlənə bilmədi və ağır itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur qaldı. Həmin gün axşama doğru silahlı qüvvələrin iki hərbi vertolyotu Suşa ətrafındakı ermənilərin təmas xəttinə zərbələr endirdilər. Bundan bir neçə dəqiqə sonra isə Su-25 döyüş təyyarəsi havaya qalxaraq Xankəndi şəhərini bombaladı. [19; 6, s.34-35; 13].

8 may 1992-ci il saat 02.30-da düşmən Daşkənd və Şuşkənd istiqamətində yerləşdirilən artilleriya mövqelərindən Şuşa şəhərini şiddətli artilleriya atəsinə tutdu. Və bundan sonra gecə qaranlığında Xankəndi-Şuşa, Şuşkənd-Şuşa istiqamətində hücum keçdi. Ancaq bu dəfə də azsaylı Şuşa müdafiəçilərinin planlı sərrast atəşi ilə qarşılaşan düşmən, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

Gecə saatlarında geri çəkilmək məcburiyyətində qalan düşmən, səhər saatlarında Daşaltı-Şuşa istiqamətində hücum keçdi və saat 12-yə kimi davam

edən şiddətli hücumlar nəticəsində ağır itkilər bahasına Xankəndi-Şuşa, Şuşkənd-Şuşa istiqamətindəki müdafiə xəttini yara bildi [6, s.34-35; 13].

Qeyri-bərabər ölüm-dirim savaşında öz mövqelərini müvəqqəti də olsa qoruya bilən azərbaycanlı döyüşçülər Şuşaya daxil olmaq istəyən 422 №-li tankı vurmağa nail olurlar. Briqadanın sərəncamında qalmış son ehtiyat hissələri döyüşə yeridildi və effektiv əks həmlə ilə itirilmiş mövqelər yenidən bərpa edildi. Bu hadisəni gözləməyən erməni hərbiçiləri mərkəz istiqamətdən edilən döyüş həmlələrini dayandıraraq, bütün qüvvəni cinalara yönəldirlər. Məqsəd Qala divarları üzərindən Şuşa türməsinə daxil olmaq və buradan şəhərin içərilərinə doğru irəliləməyə hesablanmışdır. Təsadüfüdür deyildir ki, düşmənin fasiləsiz raket zərbələri də məhz bu istiqamətə- Şuşanın cənubuna və qala divarlarına istiqamətlənmişdi [6, s.34].

Daşaltı-Şuşa istiqamətində uğur əldə edə bilməyən düşmən, bu dəfə Daşaltı-Zaraslı istiqamətində hücum keçdi.

Bu zərbənin qarşısını almaq üçün briqadanın qüvvələri demək olar ki, qalmamışdı və taktiki cəhətdən düzgün qərar qəbul edən briqada komandiri, hücum məruz qalmamış müdafiə qüvvələrini çevik manevrlə Nəbilər-Daşaltı istiqamətindəki müdafiə mövqelərində yerləşdirdi [13].

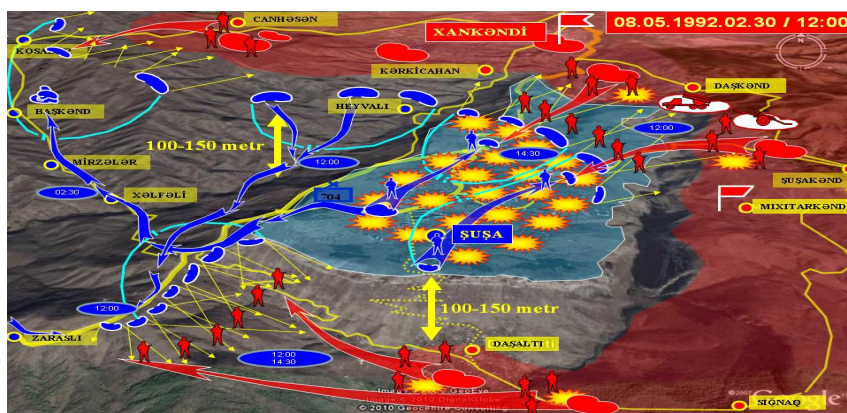
Saat 14.30 radələrində düşmən ağır itkilər verərək, yenidən Şuşa-Xankəndi və Şuşa-Şuşkəndi istiqamətindəki çıxış rayonlarına geri çəkildi.

Şuşa şəhərində olan bölmələr ciddi itkilər vermişdi.

Saat 16:00-da Laçında olan tağım, Laçın-Şuşa yolu ilə yardıma gəldi və düşmənin Daşaltı-Zaraslı istiqamətindəki dayandırılmış qüvvələrinə cinalardan zərbə endirdi. Düşmən bu dəfə də ağır itkilər verərək, çıxış mövqələrinə geri çəkildi [19].

Şuşa müdafiəçiləri tərəfindən saat 11-də istənilmiş koordinatlara aviasiya zərbələri endirildi. Ancaq aviasiya zərbələri düşmən qüvvələri ilə yanaşı öz hərbi qüvvələrimizə də xətər yetirir [12]. Saat 17:00 isə düşmən bütün istiqamətlərdə çoxsaylı itkilər verərək, meyitlərini döyüş meydanından “Kamaz” maşınlarına yığaraq geri çəkilməkdə idi [18].

Ağır döyüşlər ertəsi gün də davam etdi və artıq günün sonuna doğru Şuşa müdafiəçiləri əhəmiyyətli itkilər vermişdi. Briqadanın, düşmənin gecə gözlənilən növbəti həmləsinin dəf etmək üçün qüvvəsi qalmamışdı. Yerli özünü müdafiə qüvvələrinin şəxsi heyəti isə mövqeləri tərk edərək öz ailələrinin evakuasiyası ilə məşğul idilər. Müdafiə Naziri Rəhim Qaziyev tərəfindən vəd edilmiş kömək qüvvələri də gəlib çıxmamışdı [1].

Xəritə 4

Axşam saat 20:00-da düşmən, yenidən qruplaşma keçirdi və hücum mövqelərini tutdu. Qaranlığın düşməsi ilə isə Canhəsən-Kosalar istiqamətindən yeni hücumla başladı. Qeyd edək ki, Kərkicahan kəndindən və Xankəndindəki rus hərbi bazalarından da Şuşa şəhərinin yaşayış məntəqələrinə və ictimai iaşə obyektlərinə fasiləsiz raket zərbələri endirilirdi.

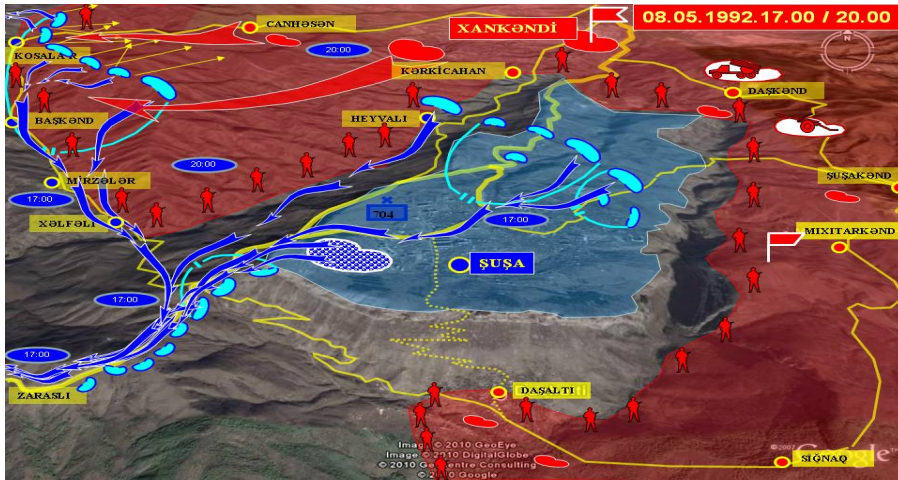
Gün ərzində, dayanmadan şəhərə endirilən raket zərbələri Qala divarları üzərindəki bü-tün müşahidə qüllələrini dağılması və həmin gün bütün şəhərin od tutub yanması ilə nəticələ-nir. Və məhz bu həmlədən sonra Şuşanın mühasirəsinə son qoyularaq ermənilər qala divarları üzərindən şəhərə daxil olmağa başlayırlar. Şəhərin müəyyən bir hissəsinə nəzarəti ələ keçirən erməni birləşmələri, tədricən üçüncü cinahdakı erməni qoşun bölmələrinin də Laçın-Şuşa yo-luna çıxışının təmin üçün çalışır. Düşmənin Xankəndidə yerləşən ehtiyat qüvvələri müdafiə-nin açıq qalmış boş sahəsindən sol cinahın arxasına ciddi zərbələr endirə bilir [6, s.34-35].

Erməni hərbi birləşmələrinin mühasirəsinə yarmaq və ya erməni hücumlarının qarşısını almaq üçün canlı qüvvə və texnika çatışmazlığı hiss olunurdu. Belə bir vəziyyətdə Canhəsən-Kosalar istiqamətinin müdafiəsini təşkil edən müdafiə qüvvələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar [4].

Bundan vahiməyə düşən Şuşanın mülki əhalisi, artıq nəəlac bir şəkildə keçilməz meşələrlə Laçın istiqamətinə doğru yol almışdılar.

Şuşanın müdafiəsi getdikcə sarsılmaq üzrə idi. Vəd edilmiş köməyin 08 may 1992-ci il saat 24 kimi gəlib çıxması hadisələrin inkişafına dönməz xarakter verdi. Gecə saat 24:00-da briqada komandiri Şuşanı tərk etmək barədə əmr verdi. Şuşadan Şuşa-Zaraslı istiqamətində çəkilən az saylı qüvvələr Şuşa-Laçın yolu üzərində Zaraslı-Şuşa istiqamətində hakim yüksəkliklərdə mövqeləndilərsə də bunun bir xeyri olmadı [4].

Şəhərin müəyyən hissəsinə nəzarəti ələ keçirən erməni birləşmələri, tədricən Şuşanın Laçın rayonu ilə olan əlaqəsini də kəsir. Və bununlada Şuşa, Canhəsən, Kosalar, Qaraqaya erməni işğalının altına düşür.

Xəritə 5

Qeyd edək ki, may ayının 8-dən Şuşaya daxil olmuş erməni qoşun hissələri, küçə döyüşləri ola biləcəyindən ehtiyatlanaraq, küçələrdə açıq şəkildə hərəkət etməyə cürət etmirdilər. Yalnız onlar may ayının 9-da gecə saat 4-də şəhərin boş olduğuna əmin olduqdan sonra Şuşa şəhəri üzərindəki qələbələrini bayram etməyə başlayırlar [19].

Şuşa döyüşləri zamanı 11 min erməni əsgərinə və 40 zirehli texnikasına qarşı çox az sayda Azərbaycan əsgəri və yerli özünümüdafiə dəstələri müqavimət göstərirdi. İstintaq məlumatlarına əsasən gün ərzində düşmən tərəf ilə aparılan döyüşlərin saati 10 saatlarla olmuşdur. Təkcə Şuşanın işğalı günü isə aparılan döyüş 20 saatdan artıq davam etmişdir [3]. Və aparılan bu döyüşlər zamanı 1860 azərbaycanlı yaralanmış, 480-i isə həlak olmuşdur [2].

Göründüyü kimi, Azərbaycan oğulları Şuşanın əldə saxlanılması uğrunda şiddətlə vuruşdular və misli görünməmiş qəhrəmanlıq nümayiş etdirdilər. Düşmənin çoxsaylı üstün qüvvələrinin Canhəsən-Kosalan, Xankəndi-Şuşa, Şuşakənd-Şuşa, Daşaltı-Şuşa və Daşaltı-Zaraslı istiqamətlərindəki hücumlarını ard-arda dəf etdilər. Aramsız cərəyan edən döyüşlərdə bütün ehtiyat qüvvələrini döyüşə yeritdilər. Yenidən qruplaşma keçirib iki istiqamətdə əks həmlə etdilər. Manəvr edib bir yeni hüdudda müdafiə təşkil etdilər və döyüşün gedişində düşməne aviasiya zərbələri endirdilər. Bundan başqa bütün istiqamətlərdə düşmənin çoxsaylı üstün qüvvələrini geri oturdular. Ancaq vəd edilmiş köməyin Şuşaya vaxtında gəlməməsi və tükənmiş qüvvələr ilə müdafiənin effektiv təşkilinin mümkünəz olması 09 may 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin işğalı ilə nəticələndi.

Geri çəkilən bölmələr 9 may 1992-ci ildə Şuşanın köməyinə gələn Respublika Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsindən bir bölük, Gəncə polisindən 18 nəfər, Bakı yanğınsöndürmə idarə-sindən 40 nəfər ilə rastlaşdı. Və mövcud bölmələr tərkibində yüngül silahlarla silahlanmış cəmi 125 nəfər döyüşçü ilə

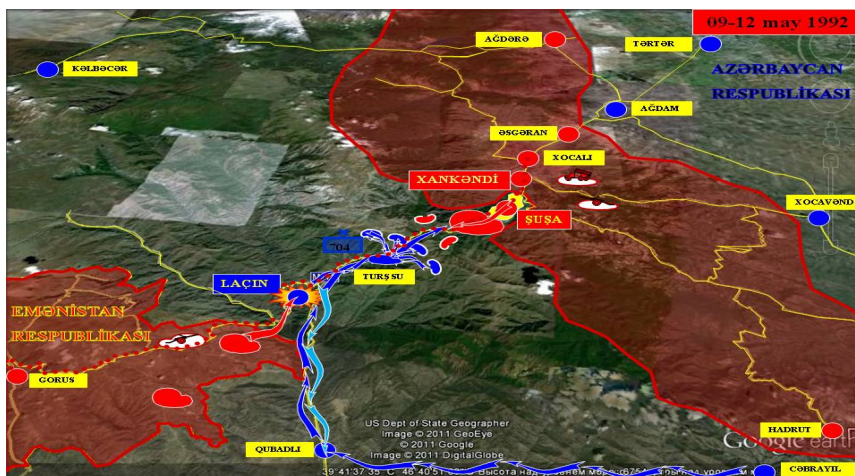
Şuşa-Laçın istiqamətində, Sarıbaba dağı, Telestudiya, Şırlan kəndinə gedən yol kəsişməsi, Kirs dağı, Qala dərəsi müdafiə hüddudunda mövqeləndilər [18].

May ayının 10-dan 11-nə keçən gecə isə polkovnik Rasim Muxtarov üç Reyd Dəstəsi köməyə gəldi və onlara postları gücləndirmək üçün döyüş tapşırıqları verildi [18].

12.05.92-ci il Azərbaycan bölmələri yenidən toplanıb Zarıslı-Şuşa istiqamətində yol boyu əks-hücuma keçsələr də, qüvvələr düşmən tərəfindən qurulmuş pusquya salınaraq bir tank və bir PDM itki verməklə geri çəkilmək məcburiyyətində qalırlar.

15-16 may tarixində Turşsu aşırımı, 18-də isə Laçın şəhəri Gorus-Laçın və Turşsu-Laçın istiqamətlərində, iki tərəfdən endirilmiş qarşılıqlı zərbə nəticəsində ermənilərin əlinə keçdi. [5; 9; 11].

Ümumilikdə qeyd edək ki, Şuşanın işğalı nəticəsində 150 nəfəri əlil olmuş, 552 körpə valideynlərini itirmiş, 20 mindən artıq əhali isə doğma yuvasını tərk edərək məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Əsir və girov götürülmüş 58 azərbaycanlının taleyi barədə isə bu günə qədər məlumat yoxdur [16].

Xəritə 6

Şuşanın işğalından sonra Ermənistan silahlı qüvvələri bu şəhərdə Azərbaycan xalqının izlərini silmək, onu unudurmaq üçün ən ağlagəlməz cinayətlərə əl atmışlar. Belə ki, onlar Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuş Şuşa şəhərinin qiymətli tarixi abidələrini dağıdır, milli arxitekturasını silib, istədikləri kimi yenidən qurmağa cəhd edirlər.

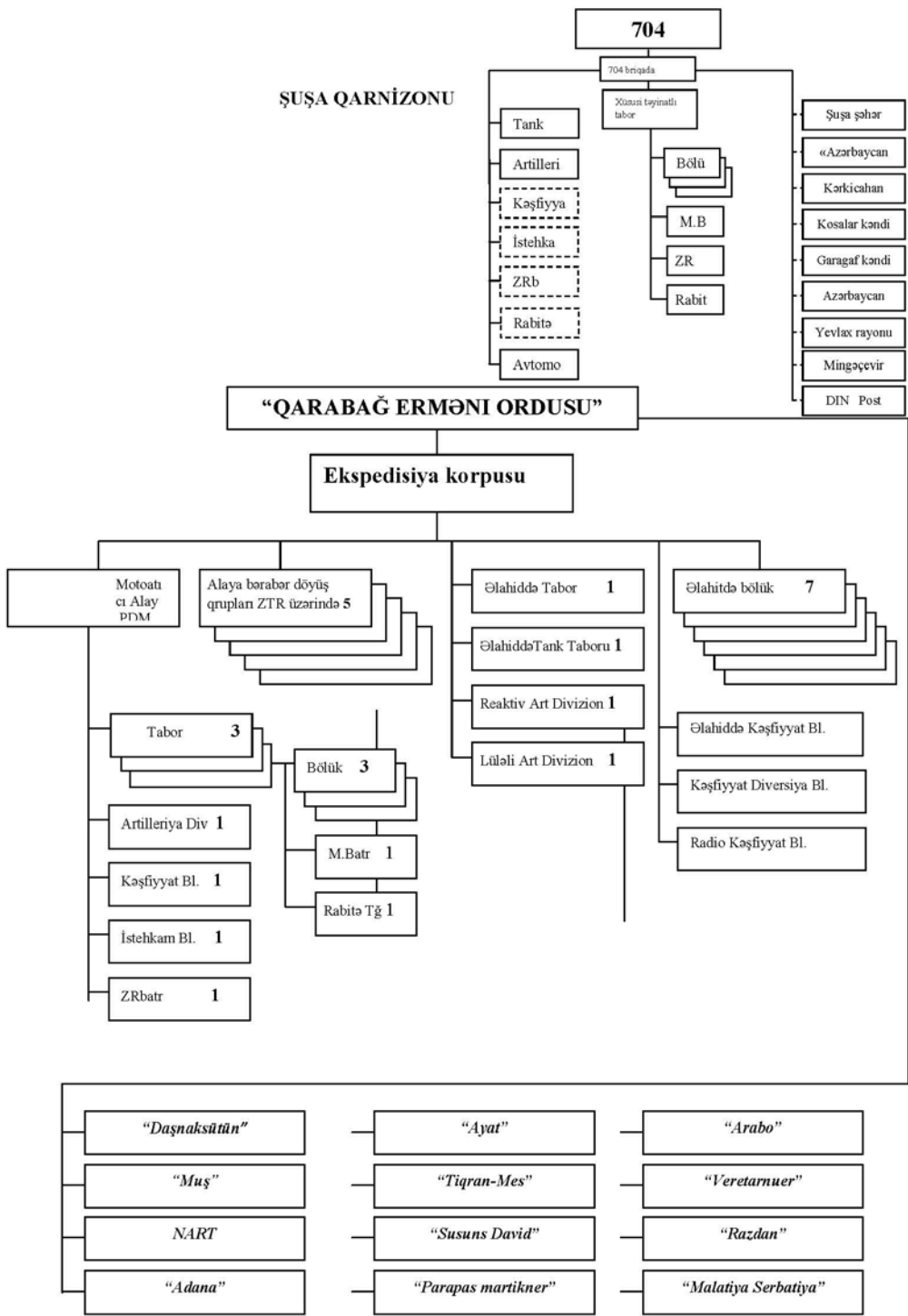
Şuşanın döyüşlərində Rus amili. İstintaq nəticəsində bəlli olmuşdur ki, 366-cı motoatıcı alay və xaricdən gətirilən muzzdlu əsgərlər Şuşanın işğalında rol oynayıblar. Belə ki, 366-cı alayın Qarabağı tərk etməsi ilə bağlı əmr olsa da, ancaq bu alay bütöv bir şəkildə Qarabağı tərk etmədi və erməni birləşmələrinə torpaqlarımızın işğalında xüsusi dəstək verdi. İstintaq məlumatlarına görə və

hətta dəqiq rəsmi qeydiyyatda var ki, işğalda rus ordusunun 62 polkovniki və polkovnik-leytenantı iştirak edib. Digər tərəfdən verilən bir qism məxfi məlumatlara görə, Şuşa və Laçının işğalında 14 min keçmiş rus ordusunun zabiti və əsgəri iştirak edib [3].

Nəticə

Qeyd edək ki, işğal nəticəsində nadir tarix-memarlıq tikililəri, qədim abidələr, inanc yerləri, yaşayış binaları, hətta məzarlıqlar dağıdılmış, zəngin muzey və kitabxanaları muzey-ləri talan edilmiş, bir vaxtlar təkrarolunmaz təbiətinə görə «Qafqazın cənnəti» adlandırılan yerlər xarabazara çevrilmişdir.

Bu siyahıya Xan mağarası, Qaxal mağarası, Şuşa qalası da olmaqla bütövlükdə 279 dini, tarixi və mədəni abidə daxildir. Ümumilikdə isə işğal nəticəsində 289 kvadrat kilometr ərazi təcavüzə məruz qaldı, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəbi, mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı, tibb məktəktəbləri, orta ixtisas musiqi məktəbi, 8 mədəniyyət evi, 14 klub, 20 kitabxana, avtobaza, Şuşa sanatoriyası, 2 kinoteatr, 3 muzey, turist bazası, Şərq Musiqi Alətləri Fabriki və s. mədəni və inzibati binalar məhv edilmişdir [2; 12].

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Bingöl N. Şuşa işğaldan əvvəl: "Ramiz Qəmbərov Rəhim Qaziyevə dedi ki, Şuşa əldən getsə, səni güllələyəcəm". Modern az. 7 May 2017 // <https://modern.az/az/news/132186/susa-igaldan-evvel-ldquoramiz-qemberov-rehim-qaziyeve-dedi-ki-susa-elden-getse-sen-i-guumlilleyecemrdquo> (müraciət tarixi: 10.03.2022)
2. Bu gün Şuşanın işğalından 20 il keçir. Yeni Müsaat qəzeti, 08.05.2012// https://musavat.com/news/bu-gun-susanin-igalindan-20-il-kecir_123335.html (müraciət tarixi: 10.03.2022)
3. Eltürk E. "Şuşanı müdafiə etmək olardı": Fəxrəddin Səfərov: "İstintaq materiallarında var ki, Şuşanın işğalında Sovet ordusunun 62 keçmiş polkovniki və polkovnik-leytenantı iştirak edib"// Şuşa özünümüdafiə batalyonunun sabiq komandiri Fəxrəddin Səfərovun "Təzadlar"a müsahibəsi. //Təzadlar, 2012, 9 may, səh 11
4. "Hamının səhvi olur"- "Şuşanın məğlub generalı"nın 27 illik etirafları (eksklüziv). Hafiz Times com., 8 May 2018 // <https://hafiztimes.com/s%C9%99hidl%C9%99ri-yuxularim-da-gorur%C9%99m-susanin-m%C9%99glub-generalinin-27-illik-etiraflari-ekskluziv/> (müraciət tarixi: 10.03.2022)
5. Heç yerdə görmədiyiniz video! 1992, 26 may! Şuşa və Laçının işğalı: İngilis jurnalist çəkirdi. Kanal 13, Nov 1, 2020// <https://www.youtube.com/watch?v=kXAXnjz8DtE> (müraciət tarixi: 10.03.2022)
6. İsmayılov F. Laçın: həqiqətlər, mülahizələr, tarixi dəyərlər. Bakı, Nurlar Nəşriyyat, Poliqrafiya Mərkəzi, 2012, 184 s.
7. Qəhrəmanlı G. Ermənilərin "dağlarda toy" əməliyyatı. // Ədalət qəzeti, 2010, 15 may
8. Laçın // <https://military-az.com/forum/viewtopic.php?t=1576> (müraciət tarixi: 10.03.2022).
9. Laçının işğalından 28 il ötür//<https://aztv.az/az/news/7078/lacinin-igalindan-28-il-otur> (müraciət tarixi: 10.03.2022).
10. Məhərrəmov C. "1992-ci il aprel may aylarında Şuşa uğrunda aparılan döyüşlər". Hərbi Akademianın Əməliyyat və Taktika məharəti kafedrasının müəllimi. Hərbi Akademiya 29 may 2009-cu il.
11. Mustafayev Ç. Laçının işğalı. Feb 4, 2016// https://www.youtube.com/watch?v=ZMh_GFJvBG30 (müraciət tarixi: 10.03.2022).
12. Nuriyev A. Şuşanın ardınca Dağlıq Qarabağ tamamilə işğal olundu.// Kaspi, 2010, 8-11 may, səh 5.

13. Polkovnik Bağirov G. Və mayor Əliyev V. ilə Şuşa və Laçın əməliyyatının təhlili. (Müsahibə).
14. Rəhim Qaziyevin təqaimatında “vətən savaşı” xüsusi buraxılış. “Xural” qazeti, 02-08 may 2010-cu il.
15. Rəhim Qaziyevin Şuşa ilə bağlı müsahibəsi, Zori Balayanın “xatirələri”. Nuh İ.A. 08.05.2020 // <http://www.nuh.az/24129-rhim-qazyevin-ua-il-bal-msahibsi-zori-balayann-xatirlri.ht> (müraciət tarixi: 10.03.2022).
16. Şuşa ölüm sükutuna qərq olub. TRT Azərbaycan, 08.05.2019// <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2019/05/08/susa-olum-sukutuna-q-rq-olub-965906> (müraciət tarixi: 10.03.2022).
17. Şuşanın işğalı-Karabakh, May 9, 2011// <https://www.youtube.com/watch?v=vwrQ97kDo0s> (müraciət tarixi: 10.03.2022).
18. Şuşanın işğalı (qısa hərbi təhlil). 3. Şuşa uğrunda aparılan döyüşlər. 22 dekabr 2014// <http://military-az.com/forum/viewtopic.php?t=1574&start=30> (müraciət tarixi: 10.03.2022).
19. Şuşasız 28 il// Xalq Cəbhəsi, 2020, 9 may, səh 9

Rus dilində

20. Ваал де Т. "Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной". https://www.kavkazuzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0002/24358/Chernyy_sad_Armeniya_i_Azerbaydzhan_mezhdu_mirom_i_voynoy.pdf. (müraciət tarixi: 10.03.2022).
21. Степанян К. Хроника Карабахской войны. Open Armenia 28 May 2006,12:09 (müraciət tarixi: 10.03.2022).
22. Тер-Тадевосян А. “Анализ боевых действий в Арцахе (июль 1991-июль 1992 гг.)” Hayastan Armenian Forum > General discussions > Politics > Artsakh Pandukht May 8 2009, 17:34(müraciət tarixi: 10.03.2022).